Kâr Oranı Üzerine Tartışma (*)

Michel Husson [1], *Inprecor* nº 562 – 563, Haziran-Temmuz 2010

Türkçesi: Osman S. Binatlı

Aylardır kâr oranı üzerine bir polemik sürdürülüyor. Bu makale aşağıda sıralanan dört temel soru etrafında gelişen bu tartışmada bir durum saptaması yapmaya çalışıyor [2]:

- Ampirik mahiyette bir soru: 1980'li yılların başından bu yana başlıca kapitalist ülkelerde kâr oranı nasıl bir gelişim göstermiştir?
- Kuramsal mahiyette bir soru: kâr oranının eğilimsel düşüşünün Marksist analizdeki statüsü nedir?
- "Yarı-kuramsal" mahiyette bir soru: krizin doğası nedir?
- Programatik mahiyette bir soru: bu tartışma, krizin başlattığı dönemde getirilen öneriler üzerinde ne gibi bir etkiye sahiptir?

Kâr Oranının Evrimi

Tartışmanın çıkış noktası kâr oranının, özellikle katkıların büyük çoğunluğunun odaklandığı ABD'de, 80'li yılların başından bu yana yükselip yükselmediğine ilişkindir. Aşağıdaki 1 nolu Grafik daha önceki çalışmaların sonuçlarını özetleyip güncelleştirmektedir [3]. ABD'de olduğu kadar üç büyük Avrupa ülkesinde de iki periyodun belirginleştiği açık biçimde görülmektedir: kâr oranlarında 80'li yılların başlarına kadar düşüş, sonrasında ise yükseliş. Kâr oranının 2007'den itibaren, bu arada krizi önceleyerek düşüşe geçtiği ABD'de dalgalanmaların daha belirgin olduğu göze çarpmaktadır (Husson 2009b). Fakat eğilim apaçık ortadadır.

Grafik 1. ABD'de ve Avrupa'da [Almanya+Fransa+İngiltere] Kâr Oranı

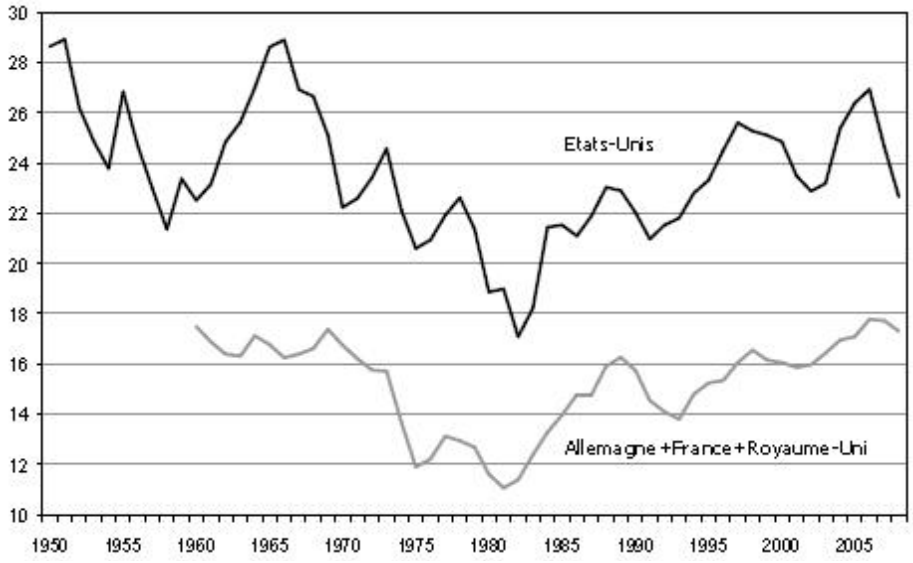

1 http://hussonet.free.fr

2 Bu tartışmada kendim de taraf olduğumdan – ki bu durum birinci tekil şahısta konuşmamı (bir kerecik olsun) mazur göstermektedir – tam bir yansızlık iddiasında değilim.

3 Daha önceleri kullandığım Avrupa Komisyonu veri tabanı – özellikle 1980 öncesi – sonuçları çarpıtan hatalar içermekteydi. Ulusal kaynaklara yönelmek üzere bu veri tabanını bir kenara bıraktım (bkz. Husson 2010a).

(*) Bu makalenin İngilizce versiyonu için bkz. http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article1894

(Burada borsa jargonundan ödünç alınan mümkün en yansız [nötr] terimler kullanılacak olursa) bu "boğa [yükselişçi]" tutumunun karşısında, bu şemaya itiraz eden ve 80'li yılların başından itibaren yükselme eğilimi ortaya çıkarmayan başka kâr oranı hesaplamaları öne süren bir "ayı [düşüşçü]" analizi yer alır. Bu yelpaze, daha küçük bir net artıştan, düz ansefalogramdan geçerek eğilimsel düşüşe uzandığından aslında bir hayli geniştir.

Bu farklılıkları izah eden sebepler [4] kâr oranını hesaplamakta kullanılan kâr ve sermaye ölçümlerine ilişkindir. Kâr cenahında iki sorun ortaya çıkmaktadır: ABD örneğinde *corporate* [kurumsal şirket] statüsüne sahip olmayan girişimleri hesaba katmak gerekir mi? Ve daha genel anlamda finans şirketlerinin kârını hesaba katmak gerekir mi?

ABD'de BEA (*Bureau of Economic Analysis*) istatistikleri şirketler (*domestic corporate business*) alanında hesaplanan kârlarla (*corporate profits*) mülk sahipliği gelirlerini (*proprietors' income*) birbirinden ayırt etmektedir. Bu sonuncu küme, şirket (*corporate*) statüsünden farklı bir statüye sahip girişimleri kapsar: ortaklıklar (*partnerships*), bireysel girişimler (*sole proprietorships*) ve vergiden muaf koperatifler (*tax-exempt cooperatives*). Bunlar da katıldığında tekrar özel sektörün tamamı için net faaliyet fazlası [kârı] kavramına varılır. Benim bu genişletilmiş kâr tanımını benimsememin nedeni de işte budur. Buna karşın bu tercih kâr oranının gelişimini neredeyse olduğu gibi bırakmakla birlikte kâr oranı düzeyini değişime uğratır.

Buna mukabil, kâr oranının gelişimi, finansal şirketlerin (bankalar, sigorta şirketleri vb.) kârının hesaba katılıp katılmamasına bağlı olarak farklı bir seyir izler. Bu kesimin kârı kâr tanımının dışında bırakıldığında (yine ABD'de) kâr oranı düz bir seyir izleme eğilimindedir. Bu anlaşılabilir bir şeydir: finansal şirketler tarafından el koyulan kâr payı, özel sektörün tamamı tarafından gerçekleştirilen kârların giderek artan bir kesrini oluşturmaktadır.

Fiktif sermayenin değerlenmesine tekabül eden sanal kârların söz konusu olduğu yolunda bir argüman ileri sürülmektedir. Ancak bana öyle geliyor ki burada firma muhasebesiyle milli gelir hesapları birbirine karıştırılmaktadır: milli gelir hesapları açısından finansal şirketlerin kârı kabaca aldıkları faizle ödedikleri faiz arasındaki fark olarak tanımlanır. Bu akım bankalarla sigorta şirketlerinin her yıl yaratılan değerin bir kısmına el koyma yeteneklerini ölçer. Aktiflerin değerlemesine gelince, bu değerleme başka bir yerde net varlık [servet] hesaplarında ortaya çıkar. Bunun yanısıra finans-dışı şirketler ile hane-halkları için de aynı şey geçerlidir, bunların gelirleri de, başka bir hesaba – bunların "servetleri" hesabına – kaydedilen aktiflerinin (hisse senetlerinin, gayrimenkullerinin vb.) değerlemesini dışarıda bırakır [5]. Finansal şirketlerin katma değeri (ve dolayısıyla kârları) GSYİH'nın bir bileşenidir ve bunun reel karşılıkları da tüketim, yatırım ve dış dengedir. Finans kesiminin kârlarını reel akımlar olarak değerlendirmemek iki GSYİH ölçümü "optiği" arasındaki muhasebesel eşitliği bozmaya yol açacaktır.

Bunun ardından sermaye ölçümü sorunları gelir. Kimileri bunu "net" olarak değil "brüt" olarak hesaplar, diğer bir deyişle amortismanları, yani Marksist terimlerle sabit sermayenin değerinin metalara aktarımını hesaba katmazlar. Buna karşın başlıca anlaşmazlık sermayenin değerlenmesine ilişkindir: bu, ya – katkıların çoğunun yaptığı gibi – cari fiyatlar üzerinden, ya da

4 Daha « teknik » bir tartışma için bkz. *La hausse tendancielle du taux de profit* (Husson 2010a) [*Kâr Oranının Eğilimsel Yükselişi*] http://hussonet.free.fr/tprof9.pdf
5 ABD'de bu veriler FED'in *Flow of Funds Accounts* [*Fon Akımı Hesapları*] tarafından temin edilmektedir.

Andrew Kliman'a göre (2009b) yegâne doğru yöntem olan tarihsel maliyetler üzerinden hesaplanır. *La hausse tendancielle'*de kısmen yeniden ele alınan bu tutumu, *Les coûts historiques d'Andrew Kliman* [*Andrew Kliman'ın Tarihsel Maliyetleri*] başlıklı metinde tartışmıştım. Kliman'ın cevabı (*Masters of Words*, 2010) bana göre ne bu konudaki tartışmanın terimlerini değişime uğratıyor, ne de benim öne sürdüğüm savları temelde yeniden tartışılır hale getiriyor. (Meraklı okur bu kaynaklara başvurarak bu konuda doğrudan bir fikir edinebilir). Doğrusu bu tercih (tarihsel maliyetler ya da cari fiyatlar) o kadar kayda değer ampirik sonuçlara sahip değildir. Hakiki farklılık Kliman'ın kâr oranını değer cinsinden ölçmek için sonradan getirdiği ve kâr hadlerinin 50 yıldan beri eğilimsel olarak düşmesine yol açan düzeltmelerde yatar (Husson 2009c).

Neo-Liberal Dönemin İki Okuması

Kâr oranının yeniden tesisine ilişkin bu saptama dönemin çok sayıda "stilize edilmiş olgu" açığa çıkaran bir okuması içinde yer alır. Bu terimi yöntemini şu şekilde açıklayan iktisatçı Kaldor'a (1961) borçluyuz: "İstatikçiler tarafından derlenen olgular her zaman cüruflar ve parazitler sergiler ve dolayısıyla bunların doğru biçimde bireştirilmeleri [sentetize edilmeleri] mümkün değildir. Bana göre kuramcının bu koşullarda olguların stilize edilmiş bir sunumuna yaslanabilmesi, diğer bir deyişle ayrıntının karışıklığını bir kenara bırakarak tüm dikkatini büyük eğilimler üzerinde toplayabilmesi, ardından pek de öyle tarihsel kesinlik ya da eksiksizlik zorunluluğu olmadan bu 'stilize edilmiş' olguları açıklama yeteneğinde bir hipotez inşa edebilmesi gerekecektir". Kaldor tarafından elde tutulan stilize edilmiş olgular arasında daha o zamandan kâr oranının, sermaye-çıktı rasyosunun ve ücretler payının istikrarına rastlanır. Bu yöntem bugün hâlâ geçerlidir ve kapitalizmi neoliberal evresinde karakterize eden dört stilize edilmiş olguyu saptamak mümkündür:

1. Ücretlerin payında düşüş
2. Kâr oranında yükseliş
3. Birikim oranında durgun seyir [stagnasyon]
4. Temettülerin payında artış

Kapitalizmin ("boğa" gözlükleriyle bakıldığında görülen) karakteristiklerinden biri kâr oranının artması ama bunun birikim oranında bir artışa yol açmamasıdır. Söylenen birikim oranının düşmekte olduğu değil, kâr oranıyla aynı oranda artmamakta olduğudur. Kâr ile birikim arasındaki makas "ayı" versiyonda besbelli mevcut değildir: kâr oranı yerinde sayar, birikim oranı da, öyleyse her ikisi de aynı fazdadır.

Buna karşın, ilave bir argüman François Chesnais'nin aşağıdaki önermesini izleyen Louis Gill tarafından öne sürülmüştür: peki, ya yatırım emperyalist metropollerden başka bir yerde gerçekleştiriliyorsa? İç yatırım görece durağan seyretmekle birlikte dış yatırımla, özellikle de yükselen piyasa ülkelerindeki yatırımla büyük ölçüde telafi edilmiş olacaktır.

Bu itiraz daha genel bir sorunu ortaya koyar: kapitalist küreselleşme ulusal sınırların ekonomik önemini ortadan kaldırma eğilimindedir; çokuluslıuların haritası ülkelerin haritalarıyla gitgide daha da az örtüşür. Yalnızca bir örnek vermek gerekirse, ABD'nin dış ticaret açığı büyük ölçüde Çin gibi yükselen piyasa ekonomisi ülkelerinden yaptığı ithalatlardan kaynaklanmakla birlikte bu açık aynı zamanda ABD'li firmaların yatırımlarına ve faaliyetlerin dışarı göçüne tekabül eder. Alışageldik muhasebe araçları bu küreselleşmiş ekonomiye gitgide daha az uyum sağlayabilmektedirler. Bu söylendiğinde, uluslararası yatırımın daha hızlı artışı yeterli bir itiraz

olmaktan çıkar. Uluslararası yatırımın kârla birikim arasındaki "makası" azaltması için bu yatırımın kârlılığının iç yatırımdan daha düşük olduğunu göstermek gerekecektir ki bu da çok az muhtemeldir.

İlave bir zorluk uluslararası yatırıma ilişkin verilerin "hakiki" yatırımları finansal plasmanlardan ve grup-içi hareketlerden ayırt etmekte yaşadığı güçlüktür. Yakın tarihli bir çalışma yatırım akımlarının daha dar kapsamlı bir tanımının Fransa örneğinde yatırımların boyutunun kayda değer ölçüde küçülmesine yol açtığını göstermektedir: bu tanımla 2008'de Fransa'nın dış yatırımları ancak 80 milyar Avro olarak hesaplanırken, geleneksel hesaplama yöntemiyle bu rakam 137 milyar Avroya ulaşmaktadır. Bunun tersi yönde, Fransa'daki yabancı yatırımlar ise 66 milyar Avro yerine 10 milyar Avro olarak hesaplanmaktadır (Nivat ve Terrien 2010).

Burada tek başına kâr oranı sorununu aşan devasa bir şantiye söz konusudur. Yine de, grupların bütünü üzerine akıl yürüten nadir veriler seferber edilebilir. Bu bapta elimizde *Thomson Financial*'ın veri tabanına dayanan çok değerli bir bilgi bulunmaktadır. Bu veri tabanı borsa kapitalizasyonlarına [hisselerinin borsa rayiçleri üzerinden değerlerine] göre sınıflandırılan en büyük 250 Fransız şirketi endeksinde yer alan 215 finans-dışı şirketin bilanço ve gelir tablolarını bir araya getirmektedir. Cirolarının (%32'si Avrupa'da ve %28'i dünyanın geri kalanında olmak üzere) %60'ını Fransa dışında gerçekleştirdikleri dikkate alındığında bu şirketlerin önemli ölçüde uluslararasılaşmış oldukları söylenebilir. Dolayısıyla, bu konsolide hesaplar ister ücretler ister yatırımlar söz konusu olsun salt Fransa'ya indirgenmeyen büyüklüklere ilişkindir.

Bu durumda karşımıza yukarıda bahsedilen stilize edilmiş olgular, en başta da burada kâr ile toplam sermaye arasındaki oran olarak ölçülen kâr oranında artış çıkar (Grafik 1). Bu yukarı yönlü seyir finans-dışı şirketlerin tamamında olduğundan daha belirgindir ki bu da büyük grupların, kısmen uluslararasılaşmaları sayesinde daha yüksek kâr oranları elde ettikleri anlamına gelir. Geçerken belirtelim ki sermaye burada kapitalistlerin bilançolarında yaptıkları gibi, yani tarihsel maliyetler üzerinden ölçülmektedir ki bu da kârlılıkta artışın, Kliman tarafından yegâne mümkün ölçüm olarak öne sürülen bu ölçümle dahi belirginleştiğini gösterir.

Grafik 2
Fransız Büyük Gruplarının İktisadi Kârlılığı

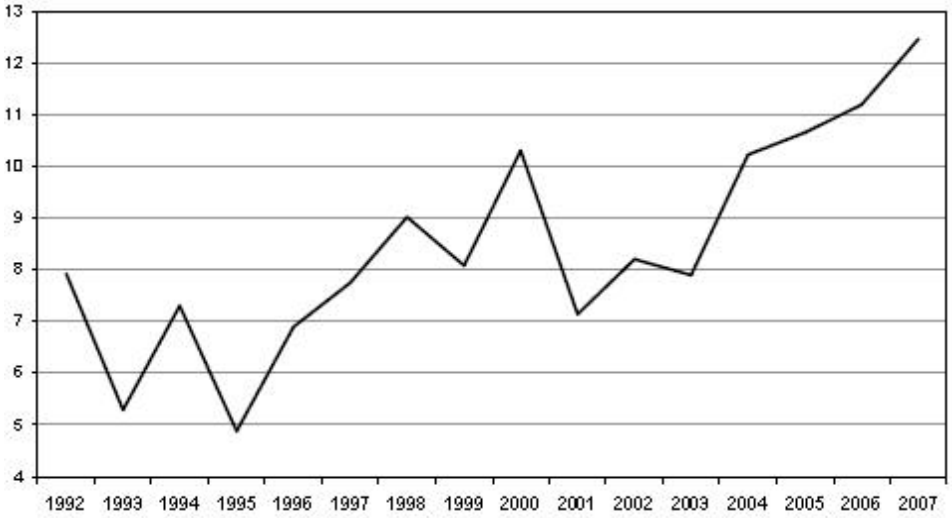

ROCE ***Return on Capital Employed [Yatırılan Sermaye Getirisi]***
SBF 250 endeksinde yer alan Vivendi ve France Telecom haricindeki finans-dışı şirketler
Kaynak: du Tertre & Guy (2009)

Bu verilerin daha ayrıntılı bir incelemesi (Tablo 1) sermayesel yoğunluğun hemen hemen sabit kaldığını gösterir ki bu da kârlılıkta artışın esas itibariyle ücretler payının katma değer içinde önemli ölçüde gerilemesine bağlı olduğu anlamına gelir: ücret payı incelenen dönem içinde 11,6 puan geriler.

Kârlardaki bu ileri doğru sıçrayışa rağmen gayrisafi yatırım ancak 1,1 puan artar ve dolayısıyla kârla yatırım arasındaki meşhur "makasın" ortaya çıktığı görülür: bu durumda aradaki fark 8,4 puandır. Yatırıma gitmeyen bu kâr, dış finansman 4,2 puan gerilediğine göre borç azaltımına ve katma değerin %2'sinden %6,2'sine yükselen temettü ödemelerine ayrılır. Kârdan (düşmekte olan) faizler ve (yükselmekte olan) vergiler düşüldüğünde dahi gayrisafi kârın, diğer bir deyişle faiz ve vergi sonrası (ama amortisman öncesi) kârın payı 9,5 puan artar.

Tablo 1
Fransız Büyük Gruplarında Katma Değerin Bölüşümü

	1992 – 1995	2004 – 2007	Fark
Ücretler	66,4	54,8	—11,6
Brüt Faaliyet Kârı	33,6	45,2	11,6
Brüt Kâr	24,0	33,5	9,5
Brüt Yatırım	24,7	25,8	1,1
Ödenen Temettüler	2,0	6,2	4,2
Dış Finansman	2,7	—1,5	—4,2

SBF 250 endeksinde yer alan Vivendi ve France Telecom haricindeki finans-dışı şirketler
Kaynak: du Tertre & Guy (2009)

Özetle, stilize edilmiş olguların tamamı, bir kez daha büyük grupların özel muhasebelerinden yola çıkma ve ulusal mekânla yetinmeme ikili önemine haiz bu çalışmada bir araya gelirler. Bu özellikle yurt-dışında yatırımın iç yatırımın zayıf dinamizmini telafi etmediğini doğrular.

Kâr ile sermaye birikimi arasındaki "makas" pekâlâ çağdaş kapitalizmin benim uzun zamandan beri ısrarla üzerinde durduğum (bkz. örneğin Husson 1999) temel bir karakteristiğidir. Ve bu saptama geniş ölçüde paylaşılmaktadır. Bu doğrultuda, Patrick Artus'un kitabı, *Le capitalisme est en train de s'autodétruire* [*Kapitalizm Kendi Kendini Yok Etmekte*] "*projesi olmayan*" bir "*kapitalizm*"den söz eder. Birleşmiş Milletlerin bir çalışması bu görüngünün açıkça altını çizer (Husson 2008b). "Post-Keynesgil" esinli tüm bir yazın bu görüngüyü muhakkak addedip açıklamaya çalışır. Bu akımın en ilginç yazarlarından biri olan Engelbert Stockhammer (2006) yatırım-kâr bilmecesi (*investment-profit puzzle*) sorununu şöyle koymaktaydı: "*O halde ilginç bir bilmeceyle karşı karşıyayız: yatırım/kâr rasyosu bir düşüş eğilimi ortaya çıkarıyor* [ve] *tüm ülkeler benzer bir eğilim gösteriyorlar. Bu, (düşmekte olan) yatırımlarla (yükselmekte olan) kârların göreli evriminin mantıkî bir sonucu olmakla birlikte, bugünlerde tuhaf biçimde çok az dikkat çeken ilginç sorular ortaya koyuyor. Bunların ilk sırada geleni şirketlerin kârlarını neden yatırıma dönüştürmedikleri? Bu soruyu Marksist soru olarak adlandırmak mümkün olabilecektir*".

John Bellamy Foster ile Fred Magdoff'a gelince (2008) onlar da "*kârlarla net yatırımlar arasındaki şaşırtıcı ayrışmaya*" dikkat çekmekteler: kârların GSYİH içindeki payı "*1970'li yılların başından bu yana hiçbir zaman gözlemlenmeyen bir düzeye*" ulaşırken GSYİH'nın yüzdesi olarak net yatırım "*kayda değer ölçüde*" düşmektedir (Grafik 3).

Grafik 3
GSYİH'nın %'si olarak Kâr [Profit] ve Yatırım [Investissement]. ABD 1960–2006

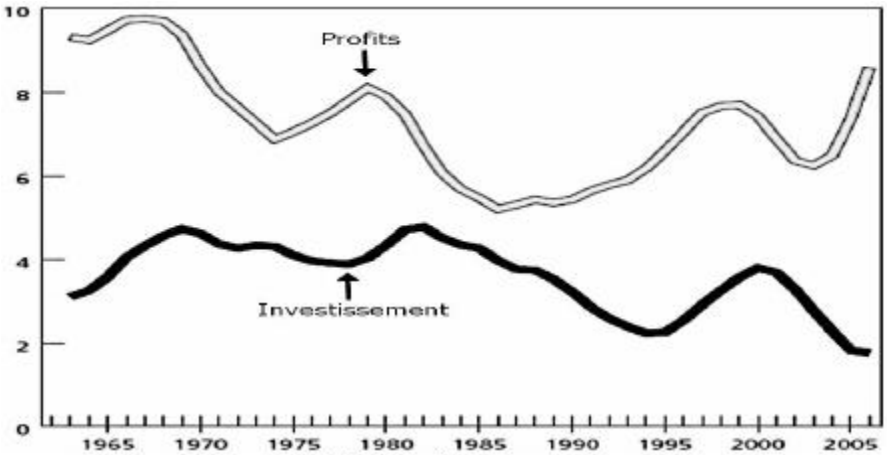

Kaynak: Foster & Magdoff (2008)

Sonuçta neoliberal kapitalizm tarafından meydana getirilen dizilişin aşağıdaki tablodaki gibi özetlenmesi mümkün olan iki okuması mevcuttur:

Tablo 2
Neoliberal Kapitalizmin İki Okuması

	"Boğa" Tutumu	**"Ayı" Tutumu**
Kâr Oranı	Eğilimsel yükseliş	Durağan seyir ya da düşüş
Birikim Oranı	Sabit	Sabit
Ücret Payı	Düşüş	Sabit
Temettü Payı	Yükseliş	Yükseliş

"Boğa" analizin stilize edilmiş dört olgusu kendi aralarında bağdaşabilir ve dönemin tutarlı bir "anlatısı"yla sonuçlanırlar. Aynı şey, ayrıca nadiren bütünsel bir bakış açısı öneren "ayı" analizler için geçerli değildir.

Bunu göstermek için gelin temettülerin (yatırılmayan kârların) toplam kâr içindeki payından yola çıkalım: bu payın dönem boyunca güçlü bir artış gösterdiğini yadsımak zor gözükmektedir (Tablo 3). Bunun yanısıra, birikim oranının yükselmediğini söylemek konusunda mutabakat vardır. Bu da temettülerdeki (yine kâra ya da katma değere oranla) artışın karşılığının ücretler payında bir azalma olduğu anlamına gelir. Ancak bu durumda kâr oranının artmış olması gerekecektir.

Tablo 3
Katma Değerin %'si Olarak Temettüler

	1980	2008	Fark
Almanya	12,1	20,7	8,6
ABD	2,9	6,3	3,4
Fransa	3,1	8,4	5,3
İngiltere	9,2	17,3	8,2

Kaynak: Milli Gelir Hesapları, Husson (2010d)

Bu mantıksal çelişkiden çıkmanın iki yolu vardır. Bunların ilki ücretlerin payındaki düşüşe rağmen, organik bileşim güya artmış olacağından kâr oranının sabit kalmış (ya da düşmüş) olacağını savunmaktır. Ne var ki bu tezin savunucularından hiçbiri böylesi bir tanıtlama üretmemektedir ki bu da nedensiz değildir: çıktı/sermaye oranının (sermayenin organik bileşiminin yaklaşık bir göstergesi) hareketleri zayıf genliktedir ve daha ziyade yukarı yönlü bir seyir izler.

Tek çıkış yolu okumanın bütünü bir tutarlılığa kavuşacak şekilde ücretler payının düşmemiş olduğunu savunmaktan ibarettir. Gelgelim bu, ABD örneğinde bile tartışmalı bir iddia pahasına olur. Louis Gill (2010) "*ABD'de kârların katma değer içindeki payının 1980 – 2008 arasında aşağı yukarı sabit kaldı*"ğını iddia eder ve aşağıda bir kopyası verilen Grafik 4A'yı sunar. Bu grafiğin karşısına 80'li yılların başından günümüze kârların payının tersine 5 ila 6 puan arttığını gösteren Grafik 4B'nin çıkarılması mümkün olabilecektir.

Söz konusu olan yine istatistikçiler arasında anlaşılması mümkün olmayan bir tartışma mıdır? Hayır: her iki grafik de aynı verilerden kalkınarak yapılandırılmıştır. Sağdaki grafik farklı bir ölçek kullanır ve kârların payıyla (aşağı yukarı sömürü oranı) kâr oranı arasındaki paralelliği iyice görünür kılmaya imkân tanıyan daha uzun bir dönem üzerinden akıl yürütür: 1980 öncesinde düşüş, ardından eğilimsel artış.

ABD'de Kârların Katma Değer İçindeki Payı

Grafik 4A

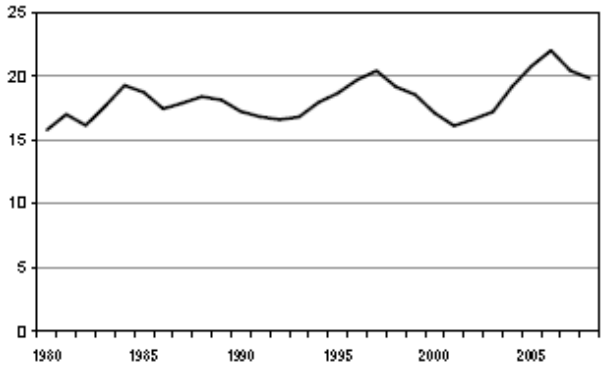

Grafik 4B

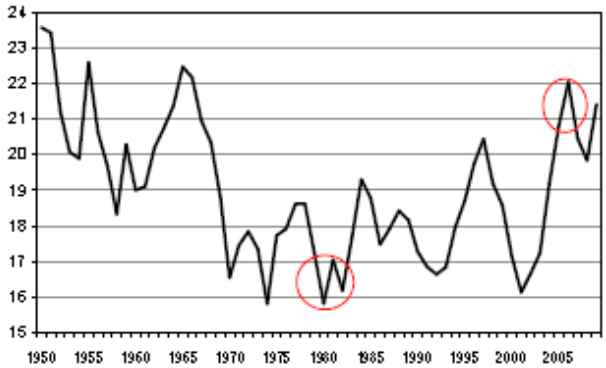

Kliman (2009c) aynı tutumu benimser: "*savaş-sonrası dönemin tamamı boyunca ücretliler toplumlar tarafından üretilen GSYİH'nın görece sabit bir payını alırlar. Bu bölüşüm kâr oranı üzerinde önemli bir etkiye sahip değildir*". Kliman bu "*mülkiyet gelirleri/ücretlilerin nemalandırılması rasyosunun Marx'ın artık-değer oranı olarak adlandırdığı şeyin benzeri*" olduğunu açıkça belirtir. Oysa medyan ücretin emek üretkenliğinden kopmuş olduğu ve bunun da ücretlerin payında bir azalmaya yol açması gerekeceği iyi bilinen bir olgudur.

Bu apaçık çelişkiye çözüm çok güçlü bir artış göstermiş olan yönetici maaşları cenahında bulunacaktır. Bu noktada başka bir tartışma mevcuttur: ABD'de payları mütemadiyen artmış olan çok yüksek ücretlerin doğası nedir? Kliman bundan ne artık-değer, ne de değişir sermaye olan bambaşka bir kategori icat edip bu gelirlerin şirketlerin elinden kaçması olgusu üzerinde ısrar eder. Bu çok tartışmalı bir akıl yürütmedir: böyle düşünüldüğünde hissedarlara ödenen temettüler de, bu kârlar tanımları gereği şirketler tarafından bünyede tutulmadıklarından, artık-değer

olmayacaklardır. Buna karşın, ABD'de Avrupa'da olduğu kadar belirgin bir ücret payı gerilemesi bulmak için en yüksek ücretlerin yüzde birini hesaba dâhil etmek yetecektir (Husson 2010d).

Baştan tersinden akıl yürütüp kâr oranının, birikim oranının ve ücretler payının sabit olduğunu kabul edelim. Yatırım-kâr bilmecesi artık mevcut değildir. Ama eğer katma değere oranla her şey (kârlar, ücretler ve yatırım) sabitse, temettülerin payının nasıl olup da artması gerekeceğini kestirmek mümkün değildir. Kısacası, "ayı" okuma mantıken ya hissedarlara dağıtılan kârın payında artışı ya da ücretlerin payındaki azalışı yadsımaya götürür ki bunlar çağdaş kapitalizmin iki karakteristik özelliğidir.

Kâr Oranının Eğilimsel Düşüş Yasası

Marksist basitleştirmede [vulgate] kâr oranının izleyeceği yörünge kâr oranının iki bileşeninin, yani – payda – sömürü oranıyla – paydada – sermayenin organik bileşiminin göreli evrimine bağlıdır. Bunun ardından organik bileşim sürekli biçimde arttığı halde sömürü oranının ancak belli bir noktaya kadar artabileceği söylenir. O halde, kâr oranı eninde sonunda düşer (bu eğilimsel bir yasadır). Dolayısıyla, bu yasa sonuçta bir sermayenin-organik-bileşiminin-eğilimsel olarak-yükselmesi yasasıdır: birikim kendisini ölü emeğin (sermaye) artık-değerin yegâne yaratıcısı canlı emeğe oranla artışında gösterir. Bu koşullarda, artık-değer yatırılan sermayeden daha yavaş artma eğilimindedir. Kâr oranının düşmesi de bundan ileri gelir. "Eğilimsel yasa" kavrayışı kâr oranının her zaman ve her yerde düşmediği ama eğilimin eninde sonunda karşıt eğilimlere galebe çaldığı anlamına gelir.

Bu klasik sunuş doğru değildir zira kâr oranının evrimini belirleyen etmenleri yeterince ayrıştırmaz ve emek üretkenliğinin gerek pay gerekse payda üzerindeki ikili etkisini ortaya çıkarmaz. Payda durum açıktır: üretkenlik hız kazanırken reel ücret bunu izlemezse sömürü oranı artar. Marx'ın nispi artık-değer olarak adlandırdığı işte budur. Ne var ki üretkenlik artışları payda üzerinde de, diğer bir deyişle organik bileşim üzerinde de bir etkiye sahiptir: sabit sermayeyi oluşturan "makinaların" fiyatlarını düşürürler ve böylelikle bunların sayısındaki artışı telafi edebilirler. İki kavrayışı birbirinden iyi ayırt etmek gerekir: teknik bileşim ve sermayenin organik bileşimi.

Kimsenin sermayenin **teknik** bileşiminin (ücretli sayısına oranla "makina" sayısının) eğilimsel olarak artmakta olduğuna bir itirazı yoktur. Fakat bu (değer cinsinden) **organik** bileşimde bir artış anlamına gelmez: üretkenlik artışları sabit sermayeyi oluşturan "makinaların" fiyatlarını düşürerek burada da devreye girerler ve böylelikle bunların sayısındaki artışı telafi edebilirler.

Bu tam da Marx tarafından anlatılan "yasaya (kâr oranının eğilimsel düşüş yasasına) karşı koyan nedenler"den biridir: "*Değişmez sermaye kütlesinin değişir sermayeye oranla artmasına yol açan aynı gelişme, emek üretkenliğinin artışı sonucu değişmez sermayenin öğelerinin değerinin düşmesine neden olur ve böylece durmaksızın arttığı halde değişmez sermayenin değerinin maddi hacmiyle aynı oranda artmasını engeller. Şu ya da bu durumda, değişmez sermaye kütlesinin, değeri değişmeden kaldığı ya da hatta azaldığı halde artması dahi mümkündür*". Böylece "*kâr oranında düşüş eğilimine yol açan aynı nedenler, aynı şekilde bu eğilimin gerçekleşmesini de frenler*" (*Le Capital*, Livre 3, Tome 1, Editions sociales, 1957, p.248–249) [*Kapital*, 3. Cilt, 14.

Bölüm]. Ama tam da "*aynı nedenler*" (emek üretkenliği) söz konusu olduğundan, eğilimin karşıt-eğilime sistematik biçimde galebe çalacağını düşünmek için *a priori* hiçbir neden yoktur. Bir kez daha, emek üretkenliği, tamamıyla simetrik biçimde hem reel ücret artışını hem de fiziki sermayenin ağırlaşmasını telafi etme yeteneğindedir. Ya da emek üretkenliğinin üretim malları kesimindeki artışının tüketim malları kesimindeki artışından sistematik bir biçimde daha yavaş olduğunu postüle etmek gerekecektir, oysa en yaygın olan tam tersi bir diziliştir. Öyleyse organik bileşim Marx'ın da esinleyeceği gibi aslında belirlenmemiştir: "*Şu ya da bu durumda değişmez sermayenin öğelerinin kütlesi, değeri değişmeden kaldığı hatta azaldığı halde, artabilir de*". O halde kâr oranının payıyla paydası ve dolayısıyla kâr oranının bizzat kendisi sabit kalabilir.

O halde, eğer kâr oranının evrim koşulları incelenmek isteniyorsa klasik ikili ayrıştırmadan vaz geçip, ücreti, emek üretkenliğini ve sermayenin etkinliğini yani çıktı/sermaye rasyosunu işin içine katan üçlü bir ayrıştırmaya gitmek gerekir. O zaman şu sonuç elde edilir: kâr oranı, şayet reel ücretin artışı emek üretkenliğinin ve sermayenin etkinliğinin ağırlıklı ortalaması olarak tanımlanan "faktörlerin genel üretkenliği"ndeki artışın altındaysa artar [6]. Basit terimlerle, emek üretkenliği artışları hem reel ücret artışını hem de çalışan başına fiziki sermaye artışını telafi edebilir. Yasanın kültleştirilmiş sunumunun hatası sermayenin (değer cinsinden) organik bileşimiyle sermayenin teknik bileşimini birbirine karıştırarak bu mümkünlüğü unutmaktan ibarettir.

Mademki Chris Harman (2010b) tarafından bu yönde bir argüman kullanılmıştır, o halde bu çözümlemenin "Okishio teoremi" ile hiçbir ilgisi olmadığını vurgulamak gerekir. Bu teorem kâr oranının, kapitalistler kâr oranını düşürmesi muhtemel teknolojileri asla devreye sokmayacaklarından düşemeyeceğini tanıtlama iddasındaydı. Bu tanıtlama hiç kuşku yok tekil sermayeler arasındaki rekabeti ve her yatırım projesine eşlik eden belirsizliği göz ardı eder. Ama bu teoreme gönderme konu dışıdır: aslında, kâr oranının **düşmeyebileceğini** söylemekle, Okishio'nun yaptığı gibi kâr oranının **düşmesinin mümkün olmadığını** iddia etmek arasında en ilksel mantığa değgin açık bir farklılık mevcuttur. Bunlar iki farklı tartışmadır.

O halde Marx'ın ifadesini kapitalizmin uzun dinamiğinin bir çözümlenmesi içerisinde düzeltmek ve yasanın aşağıdaki şekilde ifade edilebilecek uzun dönemli bir versiyonunu sunmak gerekir: *"Kapitalizmin işleyişinin koşulları hayli uzun bir dönem boyunca bir araya getirilebilirler, buna karşın, bunların elde edilmesini güvence altına alan tertibatlar [mekanizmalar] istikrarlı değildir ya da her halükarda bunların kalıcı biçimde yeniden-üretilmeleri mümkün değildir"* (Husson 1996). Çalışan başına sermayedeki artış bir süre sonra aynı üretkenlik artışlarını yaratmaz olur. Bu, emek üretkenliğinin kârda düşüşü başlatan hem çalışan başına sermayeye hem de aynı zamanda ücrete oranla aşağı yönlü bükülmesidir. Bu düşüşe eğilimsel olarak yol açan kapitalizmin yapısal çelişkileridir (azami kâr arayışı, sermayeler arasında rekabet). Ama bu şema ancak uzun bir çevrene, uzun dalgalar kuramının ufkuna tam oturur.

6 Daha ayrıntılı bir tanıtlama için bkz. *La hausse tendancielle du taux de profit*, anılan makale, 2. Bölüm.

Öte yandan, bu genel etkinliğin teknolojinin sonucu olmayan ihtiyaçlara uygunluktan ayrılması mümkün değildir: üstelik reel ücretin imkân tanıdıkları üretkenlik artışları bakımından "iyi" metalara yönelmesi gerekir. O halde, kâr oranı sermayenin dinamiğinin, sermayenin yeniden-üretiminin gerek üretim cenahında (artık-değerin yaratılması) gerekse realizasyon cenahındaki (pazarlar) biçimlenişlerinin tamamını yansıtan sentetik bir göstergesi olarak kavranılmalıdır.

Sermayenin Zamanları ve Krizlerin Doğası

Marksist iktisatçılar arasındaki görüş farklılıklarının nedenlerinden biri bir yöntem sorununa göndermede bulunur: çevrim analizi kapitalizmin dinamiğinin ve onun farklı kriz düzeylerinin genel bir kavranışına teşmil edilebilir mi? Güncel krizi çözümlemek için periyodik krizlere uygun düşenlerle aynı araçlar seferber edilebilir mi? Bu ayrımın ne çok uzun bir gözlemleme dönemine ne de tam anlamıyla bitirilmiş bir krizler kuramına sahip olan Marx'ta gerçek anlamda işlenmediği fikrini savunmak elbette mümkün olabilecektir. Ancak Marksizmin tek başına Marx'ın yazdıklarıyla sınırlı olduğu düşünülmediği müddetçe, kapitalist dinamiğin daha yetkin bir kavranışına imkân tanıyan daha sonraki gelişmeleri hesaba katmak gerekir.

Kontradieff'in "uzun çevrimler" üzerine çalışmaları kapitalizmin izlediği yörüngeyi dönemselleştirmekten ibaret olan yeni bir perspektif başlatmıştır. Fakat Kontradieff'in hatası tam da bu uzun hareketleri çevrimler olarak kavramış olmasıdır ve bu husus ona hemen cevap vermiş olan Troçki'nin eleştirisinin başlıca konusudur. Troçki'nin 1923 yılında yayınlanmış "Kapitalist Gelişmenin Eğrisi" başlıklı kısa makalesini yeniden okumak gerekir zira Troçki bu makalede kapitalizmin tarihinin uzun zamanının bir kavranışının temellerini atmaktadır: "*Tarihte türdeş çevrimler diziler halinde kümelenirler. Kapitalist gelişmenin dönemlerinin tamamı boyunca çevrimler net ve sınırları belirlenmiş büyük-canlılık [patlama/boom] evreleriyle ve kısa ve zayıf genlikli krizlerle belirginleşirler. Bundan kapitalist gelişme eğrisinin sert biçimde yükselen bir hareketi doğar. Durgunluk [stagnasyon] dönemleri kısmî çevrimsel salınımlar yaşamakla birlikte onyıllar boyunca aynı yaklaşık düzeyde kalmaya devam eden bir eğriyle belirginleşir*". Bu araştırma çizgisi farklı yazarlarca devralınacak ve daha sonraları Mandel tarafından uzun dalgalar kuramıyla sistemleştirilecektir. O halde, marksist analiz kapitalizmin tarihsel bir yaklaşımını benimseyerek bu katkıyı içine almalı ve "üretken düzen" kavrayışını kendisine mal etmelidir (Barsoc 1994). Somut olarak, 1980'li yılların başından itibaren kendisini yerleştiren neoliberal kapitalizmle, "Muhteşem Otuz Yılın" "Fordist" denilen kapitalizmi arasındaki farkları açıklamak söz konusudur. Her iki durumda da söz konusu olan hâlâ ve yine kapitalizmdir ama dinamiği, yeniden-üretim tarzı, toplumsal sonuçları farklıdır. Diğer bir deyişle farklı tarihsel dönemler söz konusudur: "*Uzun dalgalar kapitalist ekonomilerin büyüme oranının basit yükseliş ve düşüş hareketlerinden çok daha öte bir şeydir. Bunlar kelimenin tam anlamıyla özgül tarihsel dönemlerdir*" (Mandel 1995) [*Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 82].

Demek ki Marksist teori çifte bir görevle karşı karşıyadır: temel toplumsal ilişkilerin değişmeden kaldığını fakat aynı zamanda da bunların hayata geçirilme tarzının özellikle farklı toplumsal güç ilişkilerine bağlı olarak aynı olmadığını vurgulamak. Bu çalışma başarıyla sonuçlandırılmadığında tarihsel dönemselleştirmenin yokluğu belli sayıda sapmaya yol açar ki bunların başta geleni kısa çevrimlere adapte edilmiş analiz araçlarını uzun dalgalara uygulamaktır.

Çevrimin modellenmesi bu alanın hiçbir zaman gerçek anlamda aşılmamış öncüsü Marx'ın temel bir katkısıdır. Marx'ın şemasını aşırı basitleştirerek aşağıdaki şekilde sunmak mümkündür: büyük canlılık [patlama/boom] süresince kâr oranının yükselmesi ve rekabet kapitalistleri hareketin devamını öncelemeye ve çok fazla yatırım yapmaya iter. Ne var ki bu sermaye fazlası kendini değerlemeyi artık başaramaz: kâr oranı düşer ve ekonomi resesyona girer. O halde, çevrimin mekaniği yatırımın pazarlara ya yukarı ya da aşağı yönlü bir aşırı-tepkisiyle birlikte sermaye birikiminin kendine özgü zamansallığına dayanır: talep bir akım, sermaye ise bir stoktur. Bu görüngü makro-iktisatçılar tarafından "hızlandırıcı" olarak adlandırılır. Bu, ücretler payının çevrimsel evrimi tarafından daha da arttırılır: ücret üretkenlik artışındaki yavaşlamaya hemen tepki vermediğinden ücret payı ekonomi yavaşlarken genelde yükselme eğilimindedir. Sömürü oranındaki dalgalanmalar böylece kâr oranına güçlü bir çevrimsel karakter kazandırmak üzere yatırımdaki dalgalanmalarla bileşik hale gelirler.

Sonuç olarak, çevrimin dinamiği rekabete boyun eğen kapitalistlerin birikim davranışlarından kaynaklanır: bu mekanizma kapitalizmin "normal" işleyişi içine katılmıştır [7]. Ve resesyondan otomatik çıkışı bir tür güvence altına alan da bu aynı mekaniktir. Bu şema, ABD'de 90'lı yılların ikinci yarısısının "yeni ekonomi" denilen çevrimi örneğinde Marksist olmayan bir iktisatçı Patrick Artus tarafından devralınabilmişti (Artus 2002). Ama tam da bir çevrim söz konusuydu ve güncel kriz yalnızca çevrimsel bir krizden ibaret değildir.

Tarihsel yaklaşım yokluğunun bir başka sonucu, krize yol açan mekanizmaların birbirini izleyişini anlamamaktır. İçinde bulunduğumuz krizde kâr oranı hiç kuşku yok düşmüş ve hatta bu düşüş finans krizinin patlak vermesinden biraz önce başlamıştır (Husson 2009b) ama bunun, daha öncesinde yer alan bir "aşırı-birikim"le hiçbir alakası yoktur. Aşırı-birikim ancak krizin patlak vermesiyle, kriz tarafından "açığa çıkarılan" fazla üretim kapasiteleri biçiminde ortaya çıkar.

Bu konuyu ABD örneğinden yola çıkıp tüketim hacmini, kâr oranını ve kapasite kullanım oranlarını kıyaslayarak açıklamak mümkündür. Kapasite kullanım oranı fiili üretimle kapasitelerin (hiçbir zaman %100'e varmayan) tam kullanımının sonucu olabilecek potansiyel üretim arasındaki oranı ölçer: dolayısıyla bu, üretim kapasitesi fazlası anlamında sermaye aşırı-birikiminin iyi bir göstergesidir. Her üç eğri de (Grafik 5) pazarlar, kapasitelerin kullanım oranı ve sermayenin kârlılığı arasında mevcut bağı teyit edecek şekilde birbirlerine koşut bir evrim gösterirler. Pazarlardaki yavaşlama sermayenin zayıf bir kullanımına yol açarak kâr oranını düşürür. Bir toparlanmanın takip edeceği 2001–2002 resesyonu ile *high-tech* çevrimin sonunun belirmekte olduğu çok iyi görülmektedir: burada ekonominin çevrimsel işleyişi söz konusudur. Ardından kriz gelir: o zaman tüketimde, kapasite kullanım oranında ve kâr oranında hemen hemen eşzamanlı ve büyük boyutta bir düşüşe tanık olunur. Diğer bir deyişle eksik-tüketim, aşırı-birikim ve kâr oranının düşmesi birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır ve kavranılması gereken de bunların karşılıklı-etkileşimidir. Demek ki ampirik olguların daha iyi bir kavranışı iki okuma çerçevesi (eksik-tüketime karşı aşırı-birikim) birbirinin karşısına çıkarılarak başarılamayacaktır. Yine de hâlâ terimler üzerinde anlaşmak gerekecektir.

7 Çarpan ve hızlandırıcı kavrayışlarını Marksist bir mantıkla bütünleştiren çok anlaşılır bir sunum için bkz. Ernest Mandel'in *Traité d'économie marxiste* adlı yapıtının 11. Bölümü [*Marksist Ekonomi El Kitabı*, Özgür Üniversite, Ankara, 2008]

Grafik 5
ABD'de Aşırı-Kapasiteler ve Tüketim 1999–2009

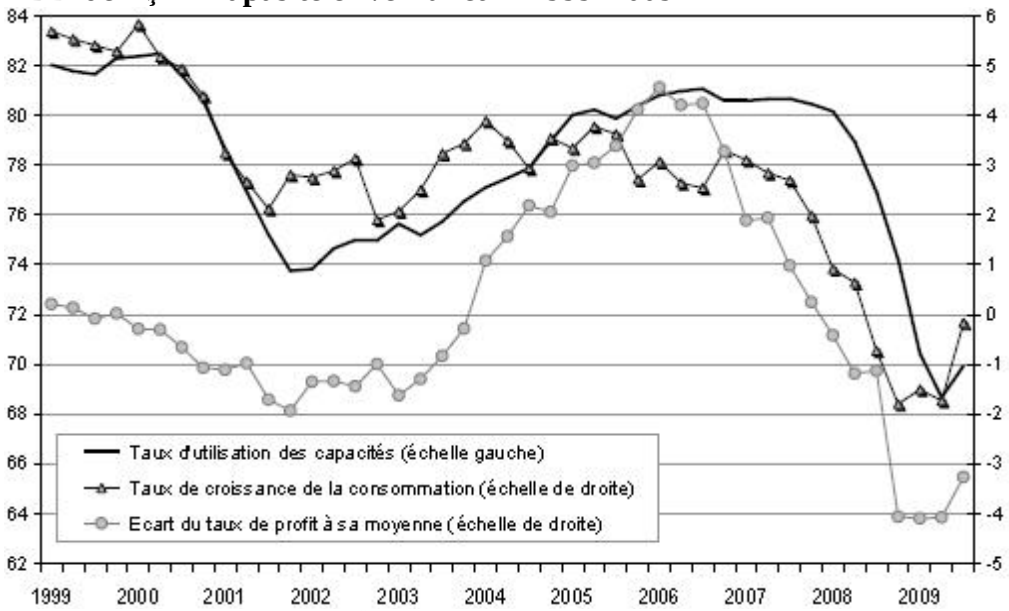

Kapasite Kullanım Oranı (Sol Ölçek)
Tüketim Artış Oranı (Sağ Ölçek)
Kâr Oranının Ortalamasından Sapması (Sağ Ölçek)
Kaynak: Bureau of Economic Analysis

Aşırı-Birikim

Öncelikle sermayenin aşırı-birikimi ile fiktif sermayenin birikmesi arasında mümkün bir birbirine karıştırmayı ortadan kaldırmak gerekir. Fiktif sermaye adının işaret ettiği gibi artık-değer üzerindeki potansiyel çekme haklarının bir bütününü tarif eder. Bu potansiyel çekme haklarının hacmi finansal balonun şişmesiyle artar ama aynı adı taşıyan sermaye ile aynı saymacalıkta [itibarî/fiktif] bir aşırı-birikim söz konusudur. Fiktif sermayenin "taşkın" büyümesi bu sermayenin ortalama kâr oranına eşit ya da bu oranın fevkinde fiili bir kâr iddiasında bulunabilmesini engeller zira sanal finansal gelirlerin toplamı artık-değer çıkarma [istihraç] kapasitesini aşar. Demek ki bu sermaye, kullanılabilir artık-değer ona ilan edilmiş kârlılığını sağlamaya imkân tanımadığı ölçüde saymacadır [fiktiftir].

Bunun ardından terimleri açıklığa kavuşturmak gerekir. Ortodoks analizlerin çoğu bize kâr oranının sermayede aşırı-birikim olduğu için düştüğünü söylerler. Gelgelelim burada saf bir totoloji söz konusudur. Marx'a göre aşırı-birikim aslında ortalama kâr oranını elde etme yeteneksizliğine bakarak tanımlanır. O halde, bu kavramı tezahür ettiği biçim olan kâr oranında düşüşün açıklayıcı ilkesi haline getirmek mümkün değildir.

Kelimenin gündelik dildeki anlamında aşırı-birikim haddinden fazla yatırım yapıldığı sanısını uyandırır. Yine bir kez daha neye oranla? Gerçeklikte, bu soruya verilecek yanıt yalnız ve yalnız pazarlara göndermede bulunur. Krizde gözlemlenen ampirik süreç şu sekansa uyar: pazarlarda gerileme → aşırı-üretim kapasiteleri → kâr oranlarında düşüş. Somut olarak, pazarların azalması kapasitelerin eksik-kullanımına ve kâr hacminin durgun seyretmesine veya düşmesine yol açar. Diğer bir deyişle, yatırılan aynı sermaye daha az kâr yaratır ve kâr oranı düşer.

Kâr oranında eğilimsel düşüş yasasına sahip çıkan "klasik" sunum başka bir zincirlenmeye dayanır: yatırım → organik kompozisyonda artış → kâr oranında düşüş. Ama bir kez daha periyodik bir krizden başka bir doğaya sahip bu krizin çözümlenmesine uymayan bir belirlenme söz konusudur. Kâr oranının orta vadedeki eğiliminden sapmalarını, fiili üretimle üretim kapasitelerinin normal bir kullanımına tekabül edecek potansiyel üretim arasındaki oran olarak tanımlanan çıktı açığıyla (*output gap*) kıyaslayarak buna ikna olmak mümkündür. Bu iki gösterge sıkı sıkıya bağlılaşımlıdır [corrélés] (Grafik 6). Diğer bir deyişle, konjonktürün gelişimi kâr oranının kendi eğilimi etrafındaki dalgalanmalarını çok iyi izah eder.

Grafik 6
ABD'de Çıktı Açığı ve Kâr Oranının Dalgalanmaları 1966–2008

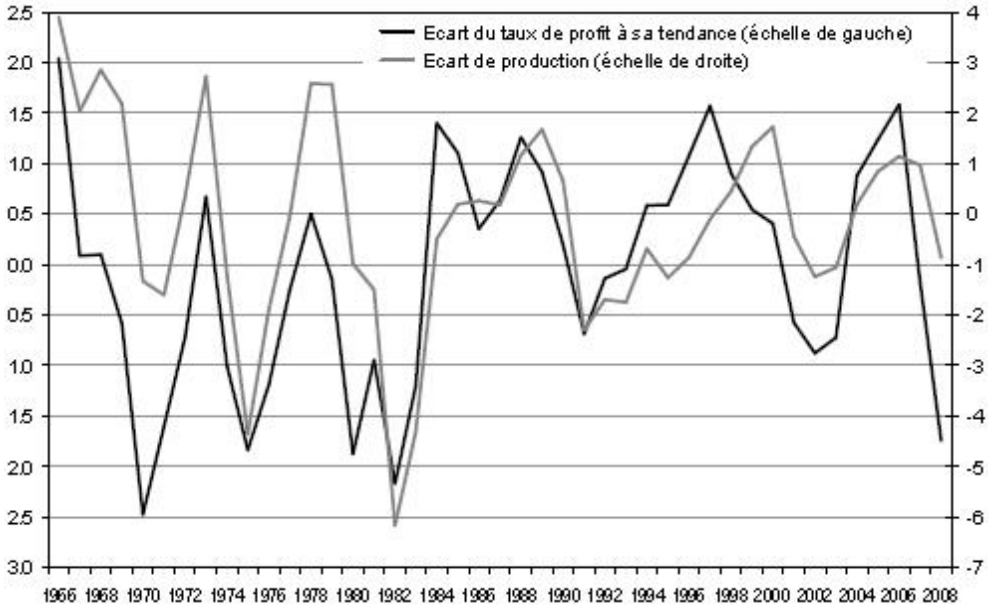

Kâr Oranının Eğilimine Göre Gösterdiği Sapmalar (Sol Ölçek)
Çıktı Açığı (Sağ Ölçek)
Kaynak: Bureau of Economic Analysis

Bütün bu gözlemler krizin iki yorum hattı arasındaki farka işaret etmeye imkân tanır. Ya tikel biçimde sert ama genellikle çevrim analizinde seferber edilen araçlarla analiz edilmeye elverişli çevrimsel bir kriz söz konusudur: aşırı-birikim yüzünden kâr düşer (ve dolayısıyla kriz vardır). Bu bakış açısı Carchedi'nin basit bir cümle öğesinde bir bakıma sentetize edilmiştir: "krizler (en düşük kâr oranları) …" Carchedi (2010) böylelikle bu tip analize temel oluşturan eşitliği, yani kriz = kâr oranının düşmesi eşitliğini kurar. Yani, eğer kriz teoriye uygunsa kâr oranının düşmüş olması gerekir çünkü bu, eğilimsel düşüş yasasını geçerli kılar. Aynı şekilde kapitalizmin kronik istikrarsızlığından da bahsedilecektir ve böylelikle Marksist analiz araçlarının yerindeliği konusunda kaygıların giderilmesi mümkün olacaktır.

Güncel kriz vesilesiyle Patrick Artus bu krize yine bir Marksist şema uygulamayı denemiştir (Artus 2010): "Krizin pekâlâ Marksist (lakin olgulara uygun) bir okuması söz konusudur: kâr oranının eğilimsel düşüşünün kaynaklandığı sermayenin aşırı-birikimi". Söz konusu olan belki "Marksist" bir okumadır ama bunun "olgulara uygun" olmadığını saptamak da zorunludur. Bir

önceki, bir çevrime uygulandığından ne denli ikna ediciyse, bu yeni alıştırma da bu krizin sistemik karakterini o denli görmezden gelir.

Neoliberal kapitalizm dönemi bir aşırı-birikim eğilimiyle karakterize olmaz, buna karşın daha ziyade eksik-yatırımdan söz etmek gerekecektir: tüm bu dönem boyunca sermaye birkimi kâr oranının yeniden tesisini takip etmez. O halde tekrar şu temel fikre dönülür: aynı analiz araçlarını uygulamanın mümkün olmadığı iki zamansal ufku birbirinden ayırt etmek gerekir.

Güncel kriz, uzun bir dönem boyunca meydana getirilmiş olan öğeleri topluca bozulan neoliberal "üretken düzen"de büyük bir kopuş oluşturur. Burada analizde zorluk (Robert Boyer'in ifadesini devralacak olursak) "büyük krizler"in her zaman çevrimsel bir resesyon sırasında patlak vermesidir: resesyonun (her zamankinden daha sert) genliği saptamasının ötesine geçip bunu periyodik bir kriz olarak değil dönemin temel özelliklerinin krize sokulması olarak çözümlemek gerekir.

1974–75 krizi "Fordizm"in bir krizi, diğer bir deyişle üretkenlik artışlarıyla satın-alma gücü arasında kurulmuş bir mütekabiliyetin krizi olmuştu. Güncel kriz, temel olarak bir önceki krize merkezi bir sorun yani realizasyon sorunu çevresinde getirilen çözümlerin bir krizi olarak çözümlenebilir. Gelir içinde ücretler payının eğilimsel düşüşü dikkate alındığında kapitalizm pazarların daralması engeline takılma tehlikesi yaşıyordu. Bu çelişkiye çözüm finans cenahında bulundu. Basitleştirecek olursak finans üç şeye imkân tanıdı: 1. yatırılmamış artık-değeri dar toplumsal tabakaların tüketimine yönelterek yeniden çevrime sokmak; 2. hane-halklarının aşırı-borçlanmasını besleyerek bunların tüketimini desteklemek; 3. başta ABD ile dünyanın geri kalanı arasındakiler olmak üzere küresel dengesizlikleri düzeltmek. Finansal içpatlama bu üç öğeyi ve dolayısıyla neoliberal düzenin insicamını [bütünsel uyumunu] yeniden tartışma konusu yapıyor.

Eksik-Tüketim

"Tüm krizlerin nihai nedeni her zaman, kapitalist üretimin üretici güçleri, sanki yalnızca toplumun mutlak tüketim kapasitesi bunlara bir sınır koyuyormuş gibi geliştirme güdüsüne karşın, kitlelerin yoksulluğu ve kısıtlanmış tüketimi olarak kalır." Marx tarafından açıkça savunulan bu ilkeye rağmen [8] Marksizmin dogmatik versiyonu temelde krizin iki analizi arasında ikili bir karşıtlığa dayanır: bunların aşırı-birikim üzerinde odaklanan ilki yegâne otantik olarak Marksist analiz; eksik-tüketimci olarak nitelenen ikincisi ise Marksist değil de Keynesci olacaktır.

Pek diyalektik olmayan bu okuma çerçevesi kapitalizmin temel bir özelliğinin bir anlaşılmamasını ortaya koyar: kapitalizm mümkün en yüksek kâr oranını elde etmeye çalışan bir üretim tarzıdır ama aynı zamanda metalarını da piyasaya sürüp satmalıdır. Bu çifte gereklilik kendisini krizler esnasında istisnaî bir dakiklikle ortaya koyan sürekli bir çelişkiye yol açar. Burada Mandel tarafından işaret edilen, "*kapitalist üretim tarzının bizatihi özünde organik olarak birbirine bağlı olanı keyfi biçimde parçalamaktan"* ibaret olan hatayı karşımızda buluruz. *"Krizler görüngüsünü, artık-değerin realizasyonu yani dolaşım yani pazar görüngülerinden soyutlama yaparak, münhasıran üretim alanında olup bitenlerle (tüm sermayeye kabul edilebilir bir kâr oranı sağlamakta yetersiz kalan bir artık-değer niceliği üretimi) açıklamak istemek, gerçeklikte kapitalist üretimin temel bir veçhesinden, genelleştirilmiş meta üretimi veçhesinden soyutlama yapmaktır*" (Mandel 1982).

8 Karl Marx, *Le Capital*, Livre 3, tome 2, Editions Sociales, 1959, p.145

“Eksik-tüketimcilik” suçlaması çoğu zaman Marx’ın yetersiz bir tüketimi krizlerin başlıca nedeni haline getiren kuramları eleştiren başka alıntılarından destek alır. Gelgelelim, ortodoksluğa gösterilen bu saygı Marx’ın temel katkılarından birini, yani onun sermayenin yeniden-üretiminin koşullarını incelemesini göz ardı eder. Oysa bu, şu şekilde özetlenmesi mümkün temel bir sorudur: sömürülen ücretlilerin ürettiklerini kim satın almaktadır? İşçilerini sömürmek (bir patron açısından) çok hoş bir şeydir, lakin [patronun] bu sömürüden çekip aldığı kâr metaların satılması yoluyla realize olmadıkça sanal kalır. Bu soru çevrim sırasında kendini gösterir ama uzun dönemde kendisini yapısal olarak ortaya koyar. Sömürü oranının 1980’li yılların başından itibaren gözlemlenen eğilimsel artışı, sorunu realizasyon açısından koyar. Şayet ücretlilerin tüketiminin payı yeni üretilen zenginliğe oranla azalıyorsa, geri kalanı kimin satın alacağını sorgulamak gerekir.

Kapitalizmin neoliberal evresinde kronik bir realizasyon sorunuyla karşı karşıya kaldığını söylemek eksik-tüketimci denilen tezleri benimsemek anlamına gelmez. Sismondi’den Rosa Luxemburg’dan geçerek Baran ve Sweezy’ye eksik-tüketim kuramcıları kapitalizmin kârı realize etmekten yapısal olarak aciz olduğunu ve dış pazarlara gereksinim duyduğunu söylüyorlardı. Kimse bu tezi bu genellik düzeyinde savunmamaktadır ama ücretlerin payındaki düşüş reel olarak varolan kapitalizmin karşılaştığı ve zenginlerin tüketimi ve borçlanma yoluyla çözdüğü apaçık bir realizasyon sorununu belirginleştirmektedir.

Bu sorunu, yalnızca aşırı-birikimle aşırı-üretimin kâr oranının düşmesi aracılığıyla krizlerin tek nedeni olduklarını söyleyerek süpürüp atmak aşırı-birikimle eksik-tüketimin tek ve aynı gerçekliğin iki veçhesi olduğunu göz ardı etmek anlamına gelir. Chenais’nin (2010) güzel ifadesindeki gibi: “Aşırı-birikim adeta ‘arka yüzü’ olarak otomatik biçimde eksik-tüketime sahiptir”. Ve bunun tersi de geçerlidir.

Krizin Kronolojisi

Krizin finans kesiminde doğmuş olmasına kimsenin itiraz edecek hali yoktur. Hatta kriz, çıkış noktası Amerikan ipotek kredileri piyasasının bir bölümü, meşhur *subprime* [eşik-altı] olduğuna göre, küresel finansın görece dar bir diliminde doğmuştur. Bu da kimi analistlerin (krizin başlarında) bu krizin etkisinin sınırlı olacağını düşünmelerine imkân tanımıştır. Ne var ki kriz özellikle meşhur türev ürünler “sayesinde” küresel finansın tamamına büyük bir hızla yayılmıştır. Zaten burada, zararsız olduklarına inanan ve bunun tehlikelerini görmeyen finans uzmanlarının körlüğünü açıklamak için sosyolojik mahiyette bir araştırma alanı mevcuttur. Burada hiç şüphe yok cehaletin, matematik dogmatizmin, açgözlülüğün ve saf suç işlemenin tufah bir kokteyliyle karşılaşılacaktır.

Sistemin finans cenahından çatırdamış olması bundan bir finansal krizin söz konusu olduğu sonucunu çıkarmaya imkân tanımaz. Bu ancak finansla reel ekonomi olarak adlandırılması alışkanlık haline gelen kesim arasında katı bir ayrım koyutlandığı takdirde mümkün olabilecektir. Hâlbuki bu iki “alan” sıkı sıkıya iç içe geçmiştir ve finansallaşma reel ekonomide uzun zamandan beri ortaya çıkan çelişkilere bir cevap olarak gelişmiştir. Finansal krizin ekonominin tüm dilimlerine yayılma biçimi bu eklemlenme tarzına ilişkin somut işaretler verir: kredi daralması (*credit crunch*), tüketim üzerinde negatif servet etkisi denilen etki, yatırımda düşüş vb. Ve özellikle, yükselen piyasa ekonomilerinin etkilenmeyeceğini öngören ayrışma [*decoupling*] tezini

darmadağın ederek resesyonu dünya ekonomisinin tamamına aktarmış olan küreselleşme mevcuttur.

Programatik Meseleler

Claudio Katz'ın Amsterdam'daki bir seminerdeki biraz kışkırtıcı bir ifadesini açımlayacak olursak: iki tutum arasındaki tartışma doğrudan bir programatik sonuca sahip değildir. Böyle bir sav konjonktürün doğru bir tahlilinin zorunlu olarak doğru bir siyasi tutuma yol açtığını söyleyen belli bir geleneğe aykırıdır. Ernest Mandel gibi bir önder bu iki yetkinliği bileştirebilmekteydi ama Marksist iktisatçılara genelde yeteneklerini aşan bir rol atfedecek bir tavırdan sakınmak gerekir.

Bizi burada ilgilendiren tartışmada kâr oranının evrimine ilişkin olarak benimsenen bakış açısı saptamanın siyasi sonuçları üzerine bir şey söylemez. Kuşkusuz, kolay kestirmecilikler büyük bir çekiciliğe sahiptir. Örneğin, bu satırların yazarı gibi ücretlerin payının azalmasının bu krizin temel bir nedeni olduğunu savunanlar kendilerini Keynescilikle ya da "eksik-tüketimcilik" ile suçlanmış bulurlar. Bunlar şayet ücretlerin çok düşük olduğunu söylüyorlarsa, o halde ücretlerde kapitalizmi kurtarmaya imkân tanıyacak bir artışın militanlığını yapıyorlardır. Bu retorik argümantasyonun tersine çevrilmesi mümkündür: krizin başlıca nedeninin kâr oranlarının düşmesi olduğunu düşünenleri, el altından ücretlerde kâr oranını yeniden tesis edecek bir azalmayı savundukları için kınamak mümkün olabilecektir.

Başka bir sınır çizgisi, bu krizi finansal bir kriz olarak çözümleyenlerle onu bizatihi sistemin bir krizi olarak görenleri birbirinden ayırır. Ve bu gerçekten de farklı yönelişlere götürür: ilk durumda düzenlemeci-reformist, ikincisinde ise antikapitalist. Yine de bu karşıtlığı tartışmak mümkün olabilecektir: ne de olsa hem bu krizin finans krizi olduğunu savunup hem de antikapitalist olmak her ne kadar bu tutum pratikte mevcut olmasa da pekâlâ mümkün olabilecektir. Daha genel bir anlamda, antikapitalizm kâr oranına endekslenmiş değildir. Bizim her birimizin bu sistemi eleştirmemizin nedenleri kâr oranının – yükselen ya da düşen – evriminde bulunmaz.

Claudio Katz'ın tavsiyesi işte bu nedenle yararlıdır: teorik tartışmalarla programatik tartışmaları özenle birbirinden ayırmak ve konjonktürün teorik tahlilinin stratejik meselelerin anahtarını mekanik bir biçimde verdiğini düşünmekten sakınmak gerekir. Hedefin bir sistem olarak kapitalizm olması, işte bu bir uzlaşma noktasıdır. Bunu kelimelerle oynayan polemiklerle heba etmemek gerekir. Örnek vermek gerekirse, kapitalizmin toplumsal ihtiyaçları karşılamaktan git gide daha da aciz olacağı yolundaki fikir Gill (2010) tarafından benim bir aşikârlığım, saçmalığım hatta bir yanılsamam olarak alaya alınmıştır zira kapitalizmin güya böyle bir hedefi yoktur. Oysa kapitalizm metalarını satmak zorundadır ve şayet bu metalar kullanım-değerinden yoksun olsalardı, diğer bir deyişle bunlar hiçbir toplumsal gereksinime yanıt vermeselerdi kapitalizmin bunu başarması mümkün olmayacaktı. Kapitalizm bu zorunlu koşulu yerine getirebilmek için ihtiyaçları ve gelirlerin bölüşümünü modeller. Ancak bana öyle geliyor ki çağdaş kapitalizmin karakteristiklerinden biri bunun gitgide daha güç olmasıdır: kârlı arzla toplumsal talep arasındaki uçurum derinleşmektedir ve kapitalizm giderek artan bir şekilde kendi kârlılık ölçütü adına ilksel ihtiyaçların tatminini reddetme eğilimindedir. Burada – benim toplumsal gereksinimlerin kapitalist karşılanma tarzı olarak adlandırdığım – sistemin bizatihi temelleriyle ilgili olan ve kâr oranının incelenmesini aşan kritik bir çizgi mevcuttur.

İkinci bir yergi benim sistemin akıldışılığını eleştirimi hedefler. Bu, bu sistemin rasyonalitesinden hiçbir şey anlamamaktır diye vurgular Louis Gill. Gelgelelim tufah biçimde – her şeye karşın – güya benim kendi analizlerimin "karşıtı" (sic) olacak bir makalede "kapitalizmin temel akıldışılığı"ndan bahseden Chenais'nin bir makalesini yardıma çağırır. Oysa kapitalizmin kendi mantığına sahip olduğu ama bu mantığın insanlığın (ve gezegenin) bakış açısından gitgide daha akıldışı hale geldiği konusunda anlaşmak mümkün olabilecektir. Ve bu, sistemi kendi kronik istikrarsızlığından başka bir temelde eleştirmeye bir kez daha imkân tanır.

Reformist gözbağcılık suçlamalarını bir kenara bırakacak olursak tartışma stratejik mahiyettedir. Her zaman olduğu gibi günlük sloganlarla sosyalist perspektifi birbirine eklemlemek söz konusudur. Kriz gelip bu iki siyasi düzey arasındaki gerilimi arttırmaktadır. Bir yandan doğrudan sonuçları artan bir toplumsal gerileme anlamına gelmekte, diğer yandan da genliği sistemin artan kırılganlığını ve gayrimeşruluğunu ortaya koymaktadır. O halde bir geçişçi yönelişin inşası daha da fazla zorunlu olmakla birlikte bir anlamda daha zordur. Hem "krizden çıkış" önlemlerine karşı adım adım mücadele etmek hem de alternatif radikal, yani antikapitalist bir perspektif başlatmak gerekmektedir.

Bana göre gelirlerin bölüşümü sorunu "onların krizini biz ödemeyeceğiz" ilkesi etrafında doğru tutamak noktasını oluşturmaktadır. Bunun bir "ücretler aracılığıyla toparlanma" ile hiçbir alakası olmayıp, üzerinde tartışma olmaması gereken ücretlerin, istihdamın ve sosyal hakların savunulmasıyla ilişkisi vardır. Bunun ardından kârlarıyla ne yaptıkları (temettü ödemek ya da istihdam yaratmak) ve bizim ödediğimiz vergileri ne şekilde kullandıkları (bankaları sübvanse etmek ya da kamu hizmetlerini finanse etmek) üzerinde denetim fikri gelir. Mesele, ağırlığı savunmadan denetime kaydırmaktır ve özel mülkiyetin tartışma konusu yapılması (hakiki antikapitalizm) işte bu kaydırma temelinde kitlesel bir ilgi kazanabilir.

Bu yöneliş tartışılabilir ve üzerinde çalışılmalıdır ama bunun karşısına yegâne devrimci tavır olarak seferberliklerin tutacağı yol ve bunların gözeteceği hedefler hakkında hiçbir fikre sahip olmadan sistemin yıkılması için çağrıda bulunmayı çıkararak, bu yönelişi reformist ya da düzenlemeci olarak gözden düşürmek umulanın tam tersi bir sonuca yol açar. Daha taktik bir düzlemde iyi antikapitalizmi kötü antiliberalizmden ayırmayı hedefleyen "kalın" ayrımlar sıklıkla yararsız bir enerji sarfetmek anlamına gelmektedir. Mevcut konjonktürde sistemin savunma hatlarıyla doğrudan karşı karşıya gelmek için doğru/haklı ve açık biçimde tanımlanmış bir talep için sonuna kadar mücadele etmek yeter.

Kaynakça

Atıfta bulunulan kaynakların büyük bir bölümüne aşağıdaki web adresinden doğrudan erişilebilir: http://hussonet.free.fr/tprof.htm

Artus P. (2002), Karl Marx is back, CDC, Flash n°4, janvier

Artus P. (2005), *Le capitalisme est en train de s'autodétruire*, La Découverte

Artus P. (2010), Une lecture marxiste de la crise, Natixis, Flash n°2, janvier

Barsoc C. (1994), *Les rouages du capitalisme* La Brèche [*Kapitalizmin Çarkları*, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1997]

Bihr A. (2009b), Pour une approche multidimensionnelle des crises de la production capitaliste, juin

Bihr A. (2009a), A propos d'un « excès de plus-value », mars

Carchedi G. (2010), Zombie Capitalism and the origin of crises, *International Socialism* 125

Chesnais F. (2010), Crise de suraccumulation mondiale ouvrant une crise de civilisation, *Inprecor* n°556/557

Ciprut D. (2009), Sur la baisse tendancielle du taux de profit, février

Foster J.B. et F. Magdoff (2008), Back To The Real Economy *Monthly Review*, December

Freeman A. (2009), What Makes the US Profit Rate Fall?

Gill L. (2009), A l'origine des crises: surproduction ou sous-consommation? Mai

Gill L. (2010), Les faux pas d'Alain Bihr, les dérives de Michel Husson *Carré rouge* n°43, mars

Harman C. (2007a), The rate of profit and the world today *International Socialism* 115

Harman C. (2007b), Le taux de profit et le monde d'aujourd'hui

Harman C. (2010a), Not all Marxism is Dogmatism: A reply to Michel Husson, *International Socialism* n°125

Harman C. (2010b), Crise et taux de profit: une réponse à Michel Husson, *Inprecor* n°556–557

Husson M. (1996), *Misère du Capital*, Syros

Husson M. (1999), Après l'âge d'or. Sur le Troisième Age du capitalisme dans G. Achcar (dir.) *Le Marxisme d'Ernest Mandel*, PUF

Husson M. (2008a), La hausse tendancielle du taux d'exploitation *Inprecor* n°534–535, janvier-février

Husson M. (2008b), La tendance à la baisse de l'investissement note hussonet n°1, 18 septembre

Husson M. (2009a), Le dogmatisme n'est pas un marxisme *A l'encontre*, juin [Dogmatizm Bir Marksizm Değildir, *Marksist İktisat Teorisi, Çağdaş Kapitalizm ve Kriz*, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2010 içinde]

Husson M. (2009b), Etats-Unis: la baisse de la profitabilité a précédé la crise financière, note hussonet n°8, septembre

Husson M. (2009c), Les coûts historiques d'Andrew Kliman, décembre

Husson M. (2009d), Taux de profit: et pourtant il monte! *note hussonet* n°9, décembre

Husson M. (2010a), La hausse tendancielle du taux de profit, janvier

Husson M. (2010b), Le profit et la crise, janvier

Husson M. (2010c), La crise et les marxistes, *Regards*, février

Husson M. (2010d), Le partage de la valeur ajoutée en Europe, à paraître dans *La Revue de l'Ires*

Kaldor N. (1961), Capital Accumulation and Economic Growth in Lutz F.A. et Hague D.C. Eds., *The Theory of Capital*, Macmilllan

Kliman A. (2009a), "The Destruction of Capital" and the Current Economic Crisis 1st Draft, January 15

Kliman A. (2009b), The Persistent Fall in Profitability Underlying the Current Crisis 2nd

(incomplete) draft, October 17 data
Kliman A. (2009c), La crisis económica, sus raíces y perspectivas, Conferencia, 15 de diciembre debate
Kliman A. (2010), Masters of Words. A reply to Michel Husson on the Character of the Latest Economic Crisis February 19
Johsua I. (2009), La crise, entre sous-consommation et sous-accumulation *Tout est à nous!* Revue n°4, octobre 2009 18
Louçã F. (2003), Ernest Mandel et la pulsation de l'histoire [Ernest Mandel ve Tarihin Nabzı, Gilbert Achar (ed.) *Ernest Mandel'in Marksizmi*, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1998 içinde]
Mandel E. (1982), L'explication des crises capitalistes
Mandel E. (1986), *Traité d'économie marxiste*, Christian Bourgois [*Marksist Ekonomi El Kitabı*, Özgür Üniversite, Ankara, 2008]
Mandel E. (1995), *Long Waves of Capitalist Development. A Marxist Interpretation*, Verso [*Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 1991].
Marx K. (1867), *Le Capital*, Livre 3
Nivat D. et Terrien B. (2010), Application de la règle du principe directionnel étendu aux statistiques d'investissements directs, dans Lionel Fontagné et Farid Toubal, *Investissement direct étranger et performances des entreprises*, CAE, mars 2010
Permanent Revolution (2009a), Kliman and Choonara Review 2009
Permanent Revolution (2009b), Joseph Choonara Marxist Accounts of the Current Crisis, 2009
Roelandts M. (2009), Le cadre méthodologique de la théorie des crises chez Marx et sa validation empirique juillet 2009
Shaikh A. (1978), An Introduction to the History of Crisis Theories
Stockhammer E. (2006), Shareholder Value Orientation and the Investment-Profit Puzzle *Journal of Post Keynesian Economics*, vol.28 n°2, 2006
du Tertre R. et Guy Y. (2009), Les traits stylisés des grandes entreprises cotées en France à l'ère du capitalisme financier, *La Revue de l'Ires* n°62, 2009/3
Trotski L. (1923), La courbe du développement capitaliste [Kapitalist gelişme eğrisi, *Devrimci Marksizm*, Sayı:10/11 – Kış 2009/2010]